

Наде А. ПРОЕВА

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филозофски факултет, Скопје

Зоран Љ. ГЕОРГИЈЕВ

Национална установа Конзерваторски центар, Скопје

НАДГРОБНИ ЦИПУС А. ПОНТИЈА ЕУТИХА ИЗ СТОБА (*MUNICIPIMUM STOBENSIMUM*) У РИМСКОЈ ПРОВИНЦИЈИ МАКЕДОНИЈИ

Апстракт: Овом приликом се објављује надгробни споменик типа ципуса, с епитафом исписаним на латинском језику, који је Аул Понтије Еутиха подигао себи и својима за живота, као и својој заслужној супрузи, која је преминула. Споменик је откривен током ископавања и конзервације средишњег дела фронталног (југозападног) бедема Стоба 2002. године, које је реализовао Републички завод за заштиту споменика културе Републике Македоније, данас Национална установа Конзерваторски центар. Споменик је нађен у секундарној употреби, узидан као *spolia* у кули бр. 3 фронталног (југозападног) бедема. Због принципијелног става да се оптимално сачува аутентичност куле, блок није извађен из лежишта у зиду, већ је после документовања натписа био изолован од околне зидне масе помоћу неколико слојева најлонске фолије и делимично прекривен надградњом од једног до три зидарска реда камена у степенастој („урушеној“) конфигурацији, која се могу лако одстранити уколико би неко хтео да преузме ризик дислокације споменика. Род стобских Понтија до сада је посведочен на неколико натписа у Стобима (*Municipium Stobensium*), а Фурији по први пут. У раду се расправља о њиховој повезаности са сенаторским породицама у региону (Дарданија – Горња Мезија, широм Македоније до Мале Азије), чије су економско богатство и моћ потицали од латифундија и експлоатације рудних сировина.

Клучне речи: Стоби (Македонија), градски бедем, кула бр. 3, надгробни ципус, *A. Pontius-A. f. Eut[i]chas*, *Pontia-Furia*, сенаторски родови Понтији и Фурији

Од 1998. до 2003. године реализован је археолошки пројекат ископавања, конзервације и делимичне реконструкције југозападног, односно фронталног градског бедема Стоба, од стране Републичког завода за заштиту споменика културе Републике Македоније (данас Национална установа Конзерваторски центар). Пројекат је осмислио и њиме је руководио археолог мр Зоран Георгиев, који је до сада објавио део резултата истраживања (Георгиев 2004: 243–256; Георгиев 2013: 35–55; Георгиев 2018: 206–237), а у припреми је опширан рад о бедему, док је рад о ископавањима Казина предат за штампу (Георгиев, у штампи).

Током реализације овог пројекта пронађено је више десетина фрагмената поломљених надгробних споменика, који су били секундарно употребљени као грађевински материјал за зидове бедема, чију обнову је руководилац истраживачких радова датовао у време пре средине III века.¹ Један њихов део лежао је у обрушеном материјалу на партерној нивелети испред зида, а други је био узидан у сам зид. Узиђивање фрагмената у градске фортификације је уобичајена пракса на археолошким локалитетима са дуготрајним животом, као што је био Стоби, посебно у касноантичком добу. Наиме, неколико надгробних споменика је било откривено још пре Другог светског рата, приликом ископавања уског сектора код градске капије (Петковић и Мано-Зиси 1932: 235), а тридесетак фрагмената је нађено 1992. године код источног угла бедема. Те године је истраживана југозападна некропола, али је био обухваћен и источни крај фронталног зида. Део старих и нових епиграфских налаза је објавила С. Бабамова, као и два новооткривена натписа из Казина (I Stobi, no. 39 и 84), без навођења археолошких података до којих је дошао истраживач објекта. Судећи по величини фрагмената, ради се о намерно ломљеним споменицима са југозападне стобске некрополе, која се протезала испред линије фронталног (југозападног) зида фортификације. Споменици су ломљењем били прилагођени за употребу као грађевински материјал, увек уграђени с натписном страном окренутом ка унутрашњој структури зида. Због тога се такви комади не могу препознати на фасадама куртина, где их је несумњиво узидано много више.

Приликом ископавања куле бр. 3, која се налази у средини фронталног, тј. југозападног градског бедема, чија дужина износи 232 m (сл. 1), на спољној страни њеног западног угла је 2002. године откривен велики правоугаони блок, који се габаритом визуелно није уклапао у грађевински опус објекта (сл. 2). С обзиром на то да је блок био узидан насатице и да је веома вероватно био исписан или пак рељефно обрађен, делимично је разграђен чеони зид куле како би предња страна каменог блока, сакривена зидном масом, била ослобођена. Због могуће опасности од фрагментације, а и због принципијелног става да треба оптимално сачувати аутентичност куле, блок није извађен из лежишта у зиду, већ је после документовања натписа остављен, с тим што је био изолован у зидној маси помоћу неколико слојева најлонске фолије. Приликом конзервације, на горњој страни је делимично прекривен надградњом од

1 Детаљна археолошка аргументација о времену реконструкције бедема, коју припрема руководилац ових радова мр Зоран Георгиев, биће приказана у раду Фортификацијата на Стоби: истражување на Фронталниот градски зид, у: *Студији за стариниите на Стоби VI*, у припреми.

једног до три зидана реда камена у степенастој („урушеној”) конфигурацији, који могу да се одстране уколико би неко хтео да преузме ризик његове дислокације.² Нажалост, због веома скученог простора без довољно светлости, као и због незгодног угла снимања, није било могуће снимити фотографију на којој би се видело цело натписно поље на предњој страни споменика (сл. 3). Овај секундарно употребљен споменик веома је значајан у археолошком погледу јер, између осталог, представља хронолошки репер за тачније утврђивање времена када је фронтални градски бедем био обновљен.

Сл. 1 Фронтални градски зид (фото: З. Георгиев)
Fig. 1 Frontal city rampart (photo: Z. Georgiev)

Сл. 2 Кула III са секундарно уграђеним ципусом, *in situ* (фото: З. Георгиев)
Fig. 2 Tower III and secondary built cippus, *in situ* (photo: Z. Georgiev)

² У случају вађења спотија, ради очувања аутентичности, неопходно је да се замене копијама, што је скупљи метод конзервације.

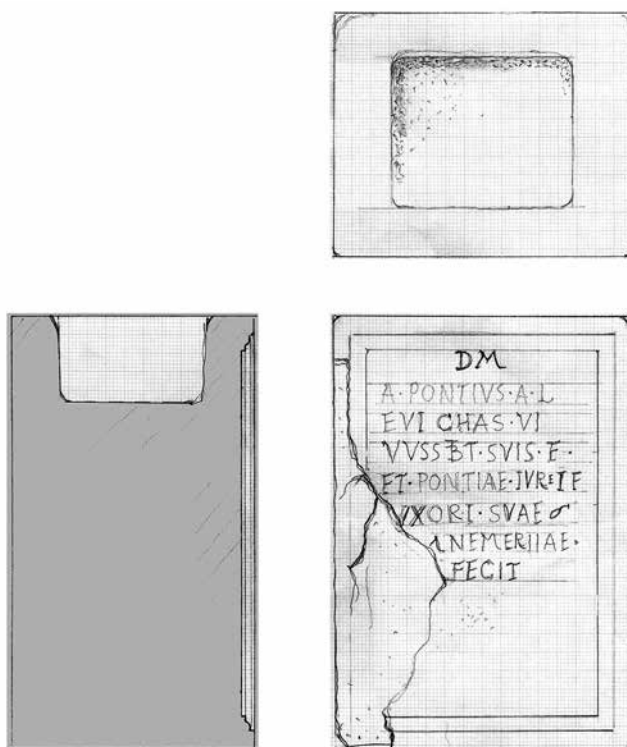
Сл. 3 Предња страна ципуса с натписом (фото: З. Георгиев)

Fig. 3 Cippus front side with inscription (photo: Z. Georgiev)

Ради се о надгробном споменику типа ципуса, са епитафом исписаним у натписном пољу на предњој страни.

Надгробни ципус је израђен од локалног сивозеленог пешчара, с натписним пољем на предњој страни, чија је површина ситно пикована назубљеним алатом. По дужини леве стране поља, негде од средине па све до профилације на доњој страни, натписно поље је површински оштећено. Димензије ципуса: висина 113,5 см; ширина 79 см; дебљина 65 см. На горњој површини (страни) исклесано је квадратно удубљење димензија 48 × 40 × 0,22 см (сл. 4).

Натписно поље ципуса уоквирено је једноставно профилисаним оквиром ширине 4,5 см. На крају 2. реда назире се хедера, као и у 7. реду, док се у 5. реду плитко урезана хедера налази испред израза *bene meritaе*. Димензије натписног поља су 95 × 55,5 см, висина слова 5,7–6,0 см, док растојање између редова износи око 3 см. Натпис, исписан на латинском језику, састоји се од осам редова брижљиво исклесаних слова једнаке величине, осим слова I у 5. реду, у имену *Furia*, које је упола мање од осталих. Почетна слова 6. и 8. реда на левој страни натписног поља су делимично оштећена, а потпуно је оштећено слово В у 7. реду. Једина лигатура је у 4. реду: слова В и I су исписана заједно, гор-

Сл. 4 Графички приказ ципуса (цртеж: З. Георгиев)

Fig. 4 Graphic representation of cippus (drawing: Z. Georgiev)

њи полукруг слова В је мањи од доњег. Слова I на горњој страни имају апекс (*apex*) у облику мале закошене цртице, што уз огреботине на камену, као код малог слова у 5. реду, одаје утисак да се ради о слову Е. Слова имају изразито задебљане крајеве (серифе). У облику слова запажа се утицај курзивног писма. Тако је лева хаста слова N у имену Понтије Фурије, на доњем крају завијена навише и има изглед малене кукице. Слова V и U имају идентичан облик, с левом хастом заврнутом према споља, док десна хаста има апекс на врху. Слова P и R имају малени полукруг, који код слова R (редови 5, 6, 7) није затворен и има дугачку, закошено исписану црту која се на доњем крају завршава скоро водоравно, исто као и десне косе хасте слова M и X. Попречне хасте слова E, F, T су веома кратке, закошене или валовитог облика и уклесане су окренуте навише. Међутим, слово T у имену Понтија (ред 2) и Понтије (ред 5) има другачији облик: попречна хаста је дужа и скоро водоравна, са таласасто увијеним крајевима. Слово S је скоро увек мање, иако незнатно, од осталих и има лунарни облик, при чему је доњи полукруг шири од горњег. Међутим, када је слово на почетку речи, онда има другачији облик – у 4. реду (речи *sibi* и *suis*) горњи део слова је исписан угласто, док је доњи заобљен, што је облик који се јавља у II веку н. е., али је уобичајен за III век. На основу палеографских одлика слова (слово S), као и стила, натпис се може датовати у крај II или на почетак III века н. е.

Натпис гласи:

D(is) M(anibus)
2 A(ulus)·Pontius·A(uli) f(ilius)
Eut[i]chas·vi-
4 vus·sibi·et·suis·f(ecit)
et·Pontiae·Furii f(iliae)
6 uxori·suae *hedera*
[b]ene meritaе·
8 fecit

Превод епитафа:

Боговима Манима,
Аул Понтије Еутиха,
Аулов син,
за живота (направио је) себи и својима
и направио је и својој заслужној супрузи
Понтији, Фуријевој кћери.

Припадник римског рода Понтија, Аул Понтије, Аулов син, са домаћим когноменом Еутиха, подигао је надгробни споменик себи и својој породици за живота, при чему је у епитафу посебно поменуо своју заслужну супругу Понтију, Фуријеву ћерку, која је очигледно покојна. Текст епитафа (име живог дедиканта с помињањем породице) указује на то да је реч о породичном споменику. Наиме, у Македонији је било веома уобичајено да се приликом постављања споменика за умрлог члана исписују и имена живих чланова, и у таквим случајевима се ради о породичним споменицима (Proeva 1997: 139).

Трагови слова јасно показују да је когномен био исписан са словом I (*Eutichas*), а не са Y (*Eutychnas* / *Εὐτυχᾶς*), као што би се очекивало. Мушка имена са завршетком *-as* (*Εὐτυχᾶς*) су била уобичајена у Македонији. У Берији је посведочено четири пута (Tataki 1998: 318). Из Леукопетре потиче база са 15 имена, од којих 12 римских грађана; посведочен је један Еутиха Еутиханос син (патронимик Еутиханос) (ЕКМ 1: по 145), као и надгробни споменик гледијатора (*summa rudis*), постављен од стране 14 његових колега, међу којима трубач носи име *Εὐτυχᾶς* (ЕКМ 1: по 383). У грчком ономастикону најчешћи облик имена је *Εὐτύχης*, а среће се у више варијанти: *Εὐτυχος*, *Εὐτύχης*, *Εὐτύχιος*, *Εὐτυχίων*, *Εὐτυχῶ*, као и женски облик имена *Εὐτύχα*, *Εὐτυχία*, *Εὐτύχη*, исто и код латинизованих облика *Eutychnus*, *Eutychnios*, *Eutychnes*, *Eutychnia*, и често се среће као име робова. У Стобима је нађен натпис који је *Eutychnes*, управник имања Антонија Руфа (*Antoni Rufi act(or)*), поставио за своја три сина, убијена од непријатеља, и ћерку (I Stobi, no 70). Један *Eutychnios* је посведочен као роб дарданских Фурија у ветеранској колонији *Scupi* (IMS VI, no 28).³

Понтије на нашем натпису има уобичајену римску ономастичку формулу: лично име (*praenomen*), гентилициј (*nomen gentile*) и когномен (*cognomen*),

3 У овом раду нису узета у обзир допуњена имена.

док је у имену супруге римско гентилно име *Furius* патронимик, вероватно под утицајем домаће ономастичке формуле (лично име и патронимик), што је пандан за скраћену римску формулу – име и гентилициј. Наиме, у Македонији римског доба су гентилна имена била коришћена као лична имена, најчешће од стране робова и од перегрина који су добијали римско грађанско право (Папазоглу 1955: 364). Врло је вероватно да је Понтија, како показује њено лично име (које је, у ствари, римско гентилно име), била потомак Понтијевих ослобођеника, који су посведочени на стобским натписима, о чему ће бити речи у даљем тексту, и да је удајом ушла у род (*gens*) Фурија (дарданских или македонских), са којима су дардански, а судећи по овом натпису, и македонски Понтији били брачно повезани. Наиме, ради се о различитим гранама понтијевског рода. Македонски Понтији су били уписани у трибу *Tromentina*, а дардански су припадали триби *Pupinia*. Везе између два рода Понтија и Фурија, који су били крупни земљопоседници и експлоататори рудног богатства у Дарданији, установљене су на основу откривених натписа и детаљно анализирани од стране Ј. Шашела (Šašel 1981: 587–594).

Што се тиче латинског гентилиција *Pontius*, треба напоменути да је у римском свету био широко распрострањен (RE XXII, 1, col. 30–46). Један Л. Понтије Вер био је проконзул Македоније (не знамо тачно у које време, II/III век?), чијим именом је датован почасни натпис који је Манлија Фонтеја Лукула Африкана Максима у *Heracleia Lyncestis* (Битољ) поставила за македонски коинон (IG X, 2.2, 71). На Апенинском полуострву, Понтији су били најбројнији у Етрурији и Умбрији, а име је посведочено и у целој Македонији.⁴ Понтији спадају међу *nomina* која одражавају имиграцију у Августовом добу – из Италије у Македонију.

Род Понтија је посведочен у Стобима на неколико натписа, као и на седмистима позоришта почев од касног I, тј. раног II века, све до II/III века н. е. Најугледнији међу стобским Понтијима је *Aulus Pontius Quietus*, син Понтија Хомулија, уписан у трибу *Tromentina*. По мишљењу Ф. Папазоглу, *Aulus Pontius Quietus*, војни трибун легије III *Gallica*, у Македонију је стигао приликом пребацивања те јединице из Сирије у Мезију, на Дунав (67/68. године н. е., за време Нерона), и кратко је боравио у Стобима (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990: no. 882). Облик слова одговара времену од Августа до краја I века н. е., и овај натпис је најстарије сведочанство о роду Понтија у Македонији. Квијетов *cursus honorum* показује да је био припадник веома угледног сенаторског рода; од императора (вероватно Веспасијана) је био одређен за предводника (*sevir equitum Romanorum transvectorum*) друге коњичке чете (*turma*) за параду римских коњаника (*transvectio equitum*), која је одржавана на дан јулских Ида. Ф. Папазоглу помишља да је то именовање можда било повод да му два римска грађанина, два брата из рода Ватерција, *Quintus VATERCIUS OPTATUS* и *Lucius VATERCIUS OPTATUS*, синови Квинта Ватерција Оптата из трибе *Tromentina*, подигну почасни споменик (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990, no. 882).

4 У раду нису узети у обзир натписи с допуњеним гентилицијима Понтија и Фурија, као и натписи с неутврђеним местом налаза.

Ц. Вајзман пак сматра да је мало вероватно да је странац, па чак и војни трибун, у провинцијском граду кроз који је само прошао, био почашћен спомеником од стране два друга странца и мисли да би то требало очекивати од званичних органа града (Wisseman 1999: 938). *Vatercii* су, исто као и *Pontii*, били досељеници, како указује њихова триба Троментина, јер су, пошто су Стоби добили статус муниципијума 28/27 пре н. е. (Papazoglou 1986: 214–215), домороци који су добијали римско грађанско право били уписивани у трибу *Aemilia*. Питање је да ли су *Pontii* живели у Стобима или су само имали имања у околини града. *Vatercii* су подигли почасни споменик своје сународнику из рода Понтија, а с обзиром на то да су Стоби у другој половини I века пре н. е. били насеље римских грађана (*oppidum civium Romanorum*), који су били трговци и земљопоседници, Ц. Вајзман претпоставља да је отац Аула Понтија Квијета, Понтије Хомулије, био њихов патрон (Wisseman 1999: 942). Ако је тако, онда би то значило да су *Vatercii* у Стобима били досељеници још од времена добијања статуса *oppidum civium Romanorum*, а да су и *Pontii* имали имања на територији Стоба. У случају да нису живели у Стобима, по мишљењу Вајзмана, могло се очекивати да ће неки члан породице повремено долазити у посету и старати се о њиховој имовини и другим пословима, и то би могао бити Аул Понтије Квијет, коме су два брата поставили споменик да би скренули пажњу својих суграђана на њихове везе са сенаторским сталежом, највишом друштвеном класом у Риму (Wisseman 1999: 942). Гентилициј *Vatercius* је редак у источној културној сфери, али је у Стобима посведочен на још два надгробна натписа на грчком језику. Један надгробни споменик, датован у II/III век, подигла је *Vatercia*, чији когномен није сачуван, вероватно својим родитељима Марку Ватерцију Јулијану и Гаји (Вулић 1933: no. 56; Wisseman 1999: 940), а други је мали фрагмент такође надгробног споменика, који је муж, чије име није сачувано, поставио за своју супругу (I Stobi, no. 120).

Још један припадник рода Понтија, *A. Pontius A(uli) f(iilii) Vionis* (Papazoglou 1990a: 579, сл. 2, 3; АЕ 1990, no. 884), из трибе *Tromentina*, могао би бити у директној вези с Аулом Понтијем Квијетом, јер су имена давана члановима истог рода, а *Aulus* је један од ретких преномена (Papazoglou 1990a: 580). Лица која имају исти преномен, посведочена у истом граду, требало би, бар у теорији, да буду у сродству. Преномен *Aulus* је забележен на надгробном споменику који је *A. Pontius Doriphorus* подигао за своју вољену супругу Вибију Весту (Papazoglou 1990a: 578–579; АЕ 1990, no. 883). *Vibia L(uci) f(ilia) Vesta* је била римска грађанка, а њен муж вероватно ослобођеник или син ослобођеника (Papazoglou 1990a: 580). Наш *A(ulus)-Pontius-A(uli) f(iilius) Eut[i]chas* носи исти преномен као и његов отац. Поставља се питање: да ли се ради о потомку младог официра сенаторског рода Аула Понтија Квијета?

Да су *Pontii* заиста били настањени у Стобима у II/III веку и имали поседе с робовима показује надгробни споменик који је *Pontia Priscilla*, ослобођеница Аула Понтија (*Auli liberta*), подигла својим родитељима: мајци, која је ослобођеница – *Pontia Chloe*, и оцу – *Lalus*, чије име одговара грчком имену *Lalos* и, с обзиром на то да је означен само једним именом, очигледно је био роб (Papazoglou 1990a: 579; АЕ 1990, no. 883).

Доказ о присуству припадника рода Понтија у II/III веку у Стобима су резервисана седишта у 10. триби (*phylae*) стобског позоришта: на једном дуплом седишту два пута је исписано слово А, значи за оца и сина (Wissemann 1999: Pl. ССХIXb), и монограм гентилиција *Pontius* (Wissemann 1999: Pl. ССХIXc), затим *Pontius* у генитиву (Wissemann 1999: Pl. ССХIXd), што означава власника седишта, као и когномен *Quietus* на грчком (Wissemann 1999: ССХIXf). Врло је вероватно да је тај имењак у ствари субалтерни потомак Аула Понтија Квијета, припадника сенаторског сталежа, посведоченог на поменутом почасном натпису из I века (Papazoglou 1990a: 577–578, T. I, 1; AE 1990, no. 882), сходно римској пракси да се *cognomina* наслеђују у оквиру исте породице.

У Македонији су Понтији били раштркани по целој провинцији. На једном непотпуном и веома излизаном натпису нађеном у селу Сопотском код Ресена (а не у цркви Св. Кирила и Методија у Ресену), помињу се *Pontios Aurelios Atelaios Fouskianos*, који је био порески службеник (πράκτωρ), и *Pontios Aurelios Theoteimos*, тржишни надзорник (αγορανόμος), што је доказ о постојању античког града непознатог имена (Papazoglou 1988: 270–71). Натпис је датован, на македонски начин, тј. македонском ером, у 366. годину трећег дана месеца дајсија, што даје 218. годину н. е. и показује да се ради о територији праве Македоније, *Macedonia proprie dicta*, као што би рекао Плиније Старији.⁵

У I веку пре н. е., у Берији (*Beroea*), у једном некомплетном списку с именима, посведочен је *Pontios Rekeptou* (I Beroia: 142 B). Његова номенклатура: гентилно име на месту личног имена и патронимик у генитиву, показује да вероватно није био римски грађанин. У II веку, синедри македонског коинона одлучили су да буде постављен почасни споменик са статуом за Понтију Амију (I Beroia: 74), која је пет пута била првосвештеница. За то се побринуо њен брат, врло вероватно полубрат јер има различит гентилициј (Флавије Клеотејмос). У Едеси је, међу 11 епимелета удружења Зевса Хипсиста, на натпису из 51. године н. е. (то је до сада најстарији датован епиграфски споменик из града *Edessa*), посведочен *G. Pontios Torkuatos* (Tataki 1994: no 262). Из Диона (од времена Октавијана са статусом колоније, *Colonia Julia Augusta Diensis*, Papazoglou 1988: 109) потиче посвета Либеру од два едила који су се звали *M(arcus) Pontius Auctus* и *M(arcus) Pontiu[s] Iucundus* (ILGR, no. 183; ArchEph. 1937: 529, 2. 1).

Понтији су у Тесалоники (*Thessalonica*) посведочени од I до III века (IG X, 2, nos. 126, 174, 175, 194, 199, 200, 409, 578). Међу њима су један политарх (Луције Понтије Секунд, IG X, 2, no. 126), два првосвештеника, Понтије Калистијан (IG X, 2, nos 174, 194) и Понтије Еуангел (IG X, 2, no. 200), и трговац Понтије Рул (IG X, 2, no 407).

У Филиппима (*Philippi*) је нађен почасни натпис Јунија Понтија Прокла Млађег, припадника витешког сталежа, датован у III век (I Philippi II, 1: 174/175, no. 57). Његов ослобођеник и управник (*pragmateutes*) Питијан, одлуком градског већа побринуо се за подизање натписа и бронзане статуе, од које су остали само трагови ногу. Један Понтије Прокло Млађи је посведочен у I веку (SEG

5 На острву Св. Ахил посведочен је политарх, што заједно с натписом показује припадност преспанског краја Македонији (област Орестида).

XXXI, no 644), али нема начина да се утврди да ли је припадао истој породици као и поменути витез. Из Филипа је можда и ветеран *M. Pontius Pudens* (cf. I Philippi II, 1, App. 403, no 4, 32), сведок са војничке дипломе (CIL XVI, 10).

Из села *Agio Pneuma*, источно од града Сера (*Serres*), на граници територије римске колоније Филипи, је један значајан натпис – епитаф закупца (*conductor*) Гамикуса, ослобођеника Понтија, чије је читање поправио С. Душанић (АЕ 2006, 1326). Као врсни зналац историје рударства на Балкану, С. Душанић га је препознао и идентификовао са Гамиком (*Gamicus*) који је био роб и благајник (*arcarius*) у Доњој Панонији, а поменут је на једном вотивном натпису из Мурсе (АЕ 2006, 1094), подигнутом за добробит закупца рудника гвожђа у Панонији и прекоморским провинцијама Гаја Јулија Агатопа (Душанић 2006: 91–93). Термин *provinciae transmarinae* се, по мишљењу Душанића, односио на провинције у Малој Азији (Битинија), које су имале блиске везе са Балканом, тако да претпоставља да се оба натписа односе на исту особу. Душанић помишља да су дардански Понтији купили роба Гамикуса од панонског кондуктора и да су га касније ослободили (Душанић 2006: 91–93). С. Бреаз, аутор збирке натписа из Филипа, који, како сам пише, није изворно упознат с овим Душанићевим радом на српском језику, па према томе, ни са свим изнетим аргументима, ово тумачење и датовање ставља под знак питања јер на натпису нема експлицитне потврде да је Гамикус био кондуктор рудника и помишља да би могао бити и закупца земљишног поседа (I Philippi II, 1, App. 3: 386/7, no. 8, p. 50, 57). Међутим, С. Душанић се приликом датовања натписа не ослања само на облик слова већ и на реформе Септимија Севера о закупљивању рудника, којима је закуп прешао у државну управу, тј. у руке царских прокуратора, тако да Гамик не би могао да буде закупца – кондуктор, те његову делатност с правом ставља у време пре те реформе (Душанић 2006: 93).

Веза између два сенаторска рода, Фурија и Понтија, који су у Дарданији (Горња Мезија), у II–III веку имали пространа имања с робовима и ослобођеницима (Šašel 1992: 152–159), постојала је и у Македонији, као што показује овај новооткривени стобски натпис. Друга потврда да су *Furii* били посведочени у овом делу Македоније био би заветни натпис који је роб Фурија Октавијана (*Epitynchnanus, s(ervus) [F]uri Octavi[ani]*) поставио Јупитеру, Јунони, Дракону, Драцени и Александру (*Iovi et Iunoni et Dracconi et Draccenae et Alexandro*), датован у II/III век, тј. у време пре 223. године (IMS VI, no. 10). Натпис је укључен у корпус горњомезијских натписа, очигледно због римског рода Фурија, као и латинског језика посвете. Томе је вероватно допринело и то што је издавач натписа село Влаччани (*Vlascia*) поистоветио са селом Блаце (*Blace/Blatsche*), што је грешка која се дуго провлачила у литератури, све до објављивања збирке натписа из Скупа (IMS VI) 1982. године. Наиме, натпис је први пут виђен у разрушеној цркви на левој обали Вардара, наспрам села Влаччана, а 1911. године се налазио уграђен у праг цркве у селу Сопоту, које се налази наспрам села Влаччана и које је удаљено 52 km од села Блаце.⁶

6 Ово село се налази 3 km од Катлановске бање и 30 km југоисточно од Скопља, те се стога назива и Катлановско Блаце, док се истоимено село (Блаце) које се налази у северном делу Скопске котлине назива Скопско Блаце.

С обзиром на удаљеност, није могуће да је натпис пренет из села Блаце у село Влахчани или у суседно село Сопот, где је у ствари био пронађен 1872. године. Оба ова села се налазе јужно од Таорске клисуре, која је природна граница између градова Скопља (*Scupi*) и Велеса (*Argos*), те стога и граница између две провинције – Горње Мезије и Македоније, тако да се вероватније ради о натпису са територије провинције Македоније. У прилог томе иде и неримско име роба (Епитинхан, можда пореклом из Македоније), као и посвета Александру, највероватније македонском краљу, а не лажном пророку, јер посвете нису прављене пророцима (Проева 2014: 142–143), тако да би се пре радило о македонском роду Фурија, а не о дарданском.

Род Фурија је посведочен у више градова Македоније (Tataki 2006: 237–238, по 236). У Берији (I Beroia, по 27, II/III век) је, међу именима 34 члана религијског удружења (*thiasos*) Зевса Хипсиста, различитих занимања, посведочен римски грађанин К. Фурије Валенс, можда и председник удружења.⁷ Из Тесалоники потичу посвета Јупитеру (*I.O.M.*) од Квинта Фурија Скимна (Juhel and Nigdelis 2015: 78–79, Nr. 26) и три надгробна натписа са овим гентилицијем (I Thessalonicae, Suppl. 1, nos. 1135, 1401, 1423). У Филипима је посведочен *D. Furius Octavius Secundus*, с богатом војничком каријером (I Philippi, II, 1, 78), чије везе с колонијом нису јасне јер је био одликован знацима достојанства дуумвира (*ornamenta duumviralia*) као члан већа (*ordo decurionum*) града *Actia Nicopolis*. С обзиром на то да је натпис нађен у светилишту локалног хероја (*Aulonites*), вероватно се ради о посвети (име није сачувано) коју је *D. Furius Octavius Secundus*, из нама непознатих разлога, поставио у том хероону на граници територије колоније Филипа, тј. у подножју Пангајских планина, где су се налазили каменоломи и рудници (*metalla*), вероватно због својих економских интереса везаних за рударство. И. Зверкос прихватио да се присуство Д. Фурија Октавија Секунда у Филипима ипак може повезати са експлоатацијом рудника и каменолома у овом крају (Sverkos 2017: 220). Један његов ослобођеник (*Euphrosynus*) посведочен је на епитафу у Риму (AE 1975, no. 23). У Риму је нађен и натпис војника Д. Фурија Октавија Октавијана, пореклом из Филипа (триба *Voltinia*), који је можда његов потомак (CIL VI, 3597). У граду *Heracleia Lyncestis* (Битољ), на почасном натпису узиданом у врата цркве Св. Димитрија, који су у I веку н. е. за Г. Арбијана Секунда поставила 24 пријатеља,⁸ налази се један *K. Fourios Hegetôr* (IGX II, 2, 75).

Оба сенаторска рода, осим у Македонији, током II и III века посведочена су и у суседној Дарданији, у дедуктивној колонији Скупи (IMS VI: no. 28),⁹ као и у муниципију Улпијани, на једном заветном натпису (CIL III, no 8169 = ILS I, no. 1170).¹⁰ Овај епиграфски споменик су подигли ослобођеници (*liberti domus Furianae*) и прокуратори, на имању сенатора Г. Фурија Октавијана. Је-

7 Име је исписано у храстовом венцу, унутар кога је приказан орао на букраниону.

8 Од њих, 20 имају римску номенклатуру, са или без личног имена, а четири тзв. грчко-македонску.

9 Овде треба указати на то да је у скупски корпус натписа укључен натпис бр. 10, нађен у велешком крају, на левој обали Вардара; у питању су села Влахчани и Сопот, која се налазе на граници с Горњом Мезијом и вероватно су припадала провинцији Македонији.

10 За вечну срећу Фуријевог дома и добробит Гаја Фурија Октавијана.

дан од прокуратора је из рода Фурија (*Furius Alcimus*), а други из рода Понтија (*Pontius Veranus* или *Uranius*), што указује на уску везу два рода, чији су припадници били дуготрајно насељени како у Дарданији¹¹ тако и у Македонији. Наиме, на поменутој епистилној плочи (CIL III 8169) из Улпијане, која је нажалост изгубљена, чита се и етник (*signum*) *Amphilochii*, који се вероватно односи на оба дедиканта, Фурија Алкима и Понтија Уранија или Верана (Kajanto 1967: 70 – „it is thus not impossible that Amphilochii was nom. pl., the common signum of the two dedicators”). Подручје Амфилохије припадало је територији града *Actia Nicopolis*, што би могло да указује на везе дарданских Фурија с онима из колоније Филипи и на њихову сарадњу у експлоатацији руде. Већ поменути *D. Furius Octavius Secundus*, који је познат са натписа из Филипа (I Philippi, II, 1, 78), био је члан већа епирског Никополиса: *ordo decurionum Actiae Nicopolis*.

У науци је било постављено питање економских веза између родова *Furii* и *Pontii*, који су били брачно повезани. Изнета је претпоставка да су та два сенаторска рода своје богатство дуговала пространим латифундијама, као и заједничкој експлоатацији рудних богатстава (Šašel 1992: 154). У Македонији, то су налазишта гвоздене руде у области Пангајских рудника – *Serres* (Parazoglou 1988: 384, с библиографијом). У Дарданији су у околини Улпијане посведочене латифундије Фуријеваца и Понтијеваца.

Привредне везе између Македоније и Горње Мезије, пре свега у домену рударства, детаљно је анализирао С. Душанић (Душанић 2006: 85–102). Указујући на археолошке и историјске чињенице и на основу новог читања почасног натписа из околине Сера (*Serres*), за Гамика, ослобођеника Понтија (Душанић 2006: 91–92), а не роба, као што су мислили пређашњи издавачи (АЕ 1986: по. 629, ред 4, *lib.*, види и АЕ 2006, nos. 1094, 1326), који је током 10 година био закупца – кондуктор вероватно рудника гвожђа у околини града Сера, као и због географске близине две провинције, С. Душанић сматра да је рођачки концерн дарданских и македонских Понтија и Фурија био ангажован у домену рударства (Душанић 2006: 92), што је веома вероватно. Наиме, има довољно података о рударству балканских – мезијских – провинција (Digeste 48.19.16.9). У време касне антике, у више градова као што су Тесалоника, Наис, *Herakleia Lyncestis*, *Horreum Margi*, Рацијарија и Скупи, посведочене су *fabricae armorum* (*Not. Dign. Or.* XI 18. 35–39) за израду оружја и алата за велике латифундије и друге свакодневне потребе. Такве радионице су свакако постојале и пре тога, за шта има и епиграфских сведочанстава: у Скупима натпис узидан у скопску тврђаву (IMS VI: no. 40) и у Стобима (Parazoglou 1990b: 225–226). Зна се да је у време Трајана, у Стобима био стационаран коњанички помоћни одред, чији су војници били упућивани да чувају руднике у Дарданији (Dušanić 1977: 71, нап. 102, 75, нап. 148). Род Понтија посведочен је и у римској провинцији Далмацији, у области средње Босне, богате гвозденим рудом, на надгробном споменику Манлија Понтија Валенса (Вулић 1933: 206).

11 Доказ за то је споменик са статуом М. Понтија Варанија Сабина, постављен од градског већа у општини Улпијани (Грачаница) (CIL III, 8169), који је у III веку био обновљен (а не дониран, као што пише Јованова 2015: 62) од Фурије Цецилије, јер је временом био оштећен.

Досељеници италског порекла на Балкан су долазили из два правца: преко градова на источној обали Јадрана и из хеленофоних провинција преко Македоније, тј. градова у вардарској долини, као што су били Тесалоника и Стоби, а одатле су, преко Скупа, стизали у мезијске рудничке области. Наиме, пут Сочаница–Супи–Стоби–Тесалоника, дуж токова река Ибра и Вардара, био је јефтин и погодан за извоз дарданског олова и с правом се може назвати *via metallica* (Dušanić 2004: 10–11).

Привредна и трговачка активност римских виших слојева (витезова и сенатора) у Македонији је почела врло рано, још у Августово доба. Лоциран на стратешки важној комуникацији (Дунав – Вардар – Егејско море), град Стоби је пре 30. године пре н. е. једини у источној, тзв. грчкој културној сфери римске државе, имао статус *oppidum civium Romanorum* (Plin., *Nat. Hist.* IV, 34), а од времена Флавијеваца био је један од само два муниципија с латинским правом у овој истој сфери. Сарадња досељеника (*incolae*) с домаћим становницима без римског грађанског права (*peregrini*), у провинцијама је била вишеструка. Економске мреже између римских провинцијских елита у републиканском периоду стварала је римско-италска дијаспора у провинцијама.

ИЗБОРИ / SOURCES

Not. dign. [occ.] [or.]

Notitia dignitatum: pars Occidentis; pars Orientis; accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, O. Seeck ed., Berlin: Berolini apud Weidmannos, 1876.

Plin. Nat. Hist.

Pliny, *Natural History*, Vol. II, books 3–7, H. Rackham, trans., Loeb Classical Library.

Digeste

Saturnin in: Les cinquante livres du *Digeste* ou des *Pandectes* de l'Empereur Justinien, 48, 19.16.9, Metz/Paris: Behmer et Lamort / Rondonneau, 1803 (reprint: Aalen: Scientia Verlag, 1979) (приступљено: 8. март 2023).

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS

AE

L'Année Epigraphique, Paris

Arch. Eph.

Archaiologikē Ephēmeris Αρχαιολογική Ἐφημερίς, Athens.

EKM

Gouнарopoulos, L. and Hatzopoulos, M. B., *Epigraphes kato Makedonias*, vol. I, *Epigraphes Beroias*, Athena: de Boccard, 1998.

I Beroia

Gouнарopoulos, L. and Hatzopoulos, M. B., *Epigraphes kato Makedonias*, vol. I, *Epigraphes Beroias*, Athena: de Boccard, 1998.

IG, X, II, 1

Edson, C., ed., *Inscriptiones Graecae, Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae*, vol. X, pars II, *Inscriptiones Macedoniae*, fasc. I, *Inscriptiones Thessalonicae et vicinae*, Berolini, 1972.

IG X, 2.2

Papazoglou, F., ed., *Inscriptiones Graecae*, vol. X: *Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae*, pars II, fasc. II, *Inscriptiones Macedoniae septentrionalis*, sectio prima: *Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi*, Berolini, 1999.

ILGR

Šašel Kos, M., *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza, 1979.

ILS I

Dessau, H., *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 1, Berolini, 1892.

IMS VI

Dragojević-Josifovska, B., *Scupi et la region de Kumanovo, Inscriptions de la Mésie Supérieure VI*, Beograd, 1982, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université de Belgrade.

I Philippi, II

Brélaz, C., *Corpus des inscriptions grecques et latines de Philippes*, II, 1. 2014, Etudes épigraphiques 6, Athènes: Ecole française d'Athènes.

RE XXII, 1

Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XXII, 1 (1953), G. Wissowa, A. Pauly, eds., Stuttgart: Metzler.

SEG XXXI

Supplementum Epigraphicum Graecum XXXI, H.W. Pleket, R.S. Stroud, eds., Leiden–Boston: Brill, 1983.

I Stobi

Babamova, S., *Inscriptiones Stoborum*, Studies in the Antiquities of Stobi, Monograph Series Vol. I, 2012, Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби.

I Thessalonicae, Suppl. 1

Nigdelis, P., *Inscriptiones Thessalonicae et vicinae*, Suppl. 1 tituli inter MCMIX et MMXV reperti, 2017.

CIL III, VI, XVI

Corpus Inscriptionum Latinarum III, VI, XVI, Berlin: de Gruyter, 1862–2005.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Вулић, Н. 1933

Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* 75 (1935).

Георгиев, З. 2004

Протеихизматa на Стоби, *Културно наследство* 28–29: 243–256.

Георгиев, З. 2013

Тези и аргументи за некои моменти од историјата на Стоби, *Културно наследство* 38: 35–55.

Георгиев, З. 2018

За структурата, изгледот и градежната историја на Порта Хераклеја во Стоби = Structure, Appearance and Construction History of the Porta

Heraclea at Stobi, у: *Студији за стариниите на Стоби* = *Studies in the Antiquities of Stobi IV*, ур. С. Блажевска, Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 206–237, сл. 1–15.

Георгиев, З. (у штампи)

Објектот Казино – реална епископска резиденција во Стоби, у: *Студији за стариниите на Стоби* = *Studies in the Antiquities of Stobi V*, Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби.

Георгиев, З. (у припреми)

Фортификацијата на Стоби: истражување на Фронталниот градски ѕид, у: *Студији за стариниите на Стоби* = *Studies in the Antiquities of Stobi VI*, Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби.

Dušanić, S. 1977

Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, Н. Temporini and W. Haase, eds., Berlin and New York, De Gruyter, 1972 – II, 6, 52–94.

Dušanić, S. 2004

The Princeps municipii Dardanorum and the Metalla municipii Dardanorum, *Živa Antika* 54: 5–32.

Душанић, С. 2006

Просопографске белешке о рударству у Горњој Мезији: породице имућних досељеника на рудничком тлу, *Старинар* (н.с.) 56 (2008): 85–102.

Јованова, Л. 2015

Скупи, некрополи. Стории за истакнаџи личностии според епиграфски и археолошки сведоштва, Скопје: Каламус.

Juhel, P. O. and Nigdelis, P. M. 2015

Un Danois en Macédoine à la fin du 19e siècle. Karl Frederik Kinch et ses notes épigraphiques, Македоника Епиграфика 1, Thessaloniki: Їонιο Παλεισћμιο.

Kajanto, I. 1967

Supernomina, A Study in Latin Epigraphy, Commentationes Humanarum Litterarum 40, 1, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

Папазоглоу, Ф. 1955

О ономастичкој формули код Македонаца у римско доба, *Жива антика* 5/2: 350–372.

Parazoglou, F. 1986

Oppidum civium Romanorum, *Chiron* 16: 214–215.

- Papazoglou, F. 1988**
Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH, Suppl. XVI, Athènes: École française d'Athènes; Paris: diff. de Boccard.
- Papazoglou, F. 1990a**
 Les Pontii à Stobi, *Arheološki vestnik* 41: 577–584, T. 1–2.
- Papazoglou, F. 1990b**
 Un mot antique rare: ΒΑΓΙΝΑΡΙΟΣ, VAGINARIUS, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 82: 225–226.
- Петковић, В. Р. и Мано-Зиси, Ђ. 1932**
 Извештај за 1932, *Годишњак САН* 41: 235.
- Proeva, N. 1997**
 Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologie et iconographique), in: *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, M. Mirković et al., eds., Beograd: Filozofski fakultet, 137–147.
- Проева, Н. 2014**
Религијата на античките Македонци, *Bibliotheca Historia Antiqua Macedonica* № 11, Скопје: Графотисок
- Sverkos, E. 2017**
 Geschäftsmänner zwischen Makedonien und Moesia Superior, *Studia Europaea Gnesnensia* 16: 205–225.
- Tataki, A. 1994**
Macedonian Edessa, prosopography and onomasticon, *Meletemata* No 18, Athens: KERA.
- Tataki, A. 1998**
Ancient Beroea prosopography and society, *Meletemata* No 8, Athens: KERA.
- Tataki, A. 2006**
The roman presence in Macedonia. Evidence from Personal Names, *Meletemata* No 46, Athens: KERA
- Šašel, J. 1981**
 Dardania, Furi i Pontii, in : *Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso*, L. Gasperini, ed., Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia 9, Roma: Università di Macerata, 587–594 = Kos, P. (ed.) 1992: Šašel, *Opera selecta*, 152–159.
- Wisseman, J. 1999**
 The Pontii at Stobi in Roman Macedonia, in: *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Honor Malcolm H. Wiener As He Enters His 65th Year*, *Aegaeum* 20, Vol. 3, P. P. Betancourt et al., eds., Université de Liège 937–943.

NADE A. PROEVA

University of Sts. Cyril and Methodius, Faculty of Philosophy, Skopje

ZORAN LJ. GEORGIEV

National Institution Conservation Center, Skopje

FUNERARY CIPPUS OF A. PONTIUS EUTICHAS FROM STOBI (MUNICIPIUM STOBENSIVM) IN THE ROMAN PROVINCE OF MACEDONIA

SUMMARY

A tombstone of the *cippus* type is published in this paper, with detailed data on the circumstances of its discovery and method of preservation. The tombstone has an epitaph inscribed in Latin, which Aulus Pontius Eutichas made for himself and his family during his lifetime, as well as for his deserving wife, who passed away. The monument was discovered in 2002 during the excavation and conservation of the central part of the front (south-western) rampart of *Municipium Stobensium* (Fig. 1), which was carried out by the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments, Republic of Macedonia (today National Institution – Center for Conservation). The sepulchral stone was found in secondary usage, i.e. reused, embedded as a *spolium* in tower no. 3 of the south-western rampart (Fig. 2). Due to the professional attitude aimed at preserving the authenticity of the tower as well as possible, the block was not removed from its bed in the wall of the tower, but after documentation of the inscription, it was isolated from the surrounding masonry of the wall by several layers of plastic sheeting and partially covered with a superstructure of one to three masonry rows in a stepped configuration, which could be easily removed if someone would want to take the risk of dislocating the monument. Should the *spolium* be removed, then it would be necessary to replace it with a copy in order to preserve the authenticity, which is a more expensive method of preservation. This secondarily used *cippus* is very important from an archaeological point of view, because, *inter alia*, it is a chronological benchmark for a more precise determination of the date when the front city rampart was rebuilt.

The monument is of monolithic construction. Its dimensions are $1.335 \times 0.79 \times 0.65$ m. On the upper side, a square recess with dimensions of $0.48 \times 0.40 \times 0.22$ m was carved (Fig. 4). The recess on the upper side of sepulchral *cippi* and altars (*arae*) are actually a place for depositing the ashes of the deceased, that is, it served as an urn. In this way, *arae* and *cippi* served not only as funerary monuments but also as ossuaries, so they simultaneously had the role of a grave and tombstone (*cippi ossuarii*, *arae ossuarii*). This type of funerary monuments in Roman provincial culture was intended for the needs of the middle class of Roman society, which is also apparent from the inscription on our monument. Dimensions of the inscription field are: $0.95 \times 0.55.5$ m, letter height: 0.057–0.060 m, while the space between the lines is ca 0,03 m. Based on the palaeographic features of the letters (e.g., the letter S), as well as the style of the entire inscription, the inscription can be dated into the end of the 2nd or the very beginning of the 3rd century AD (Fig. 3).

The epitaph reads as follows:

D(is) M(anibus) | A(ulus)·Pontius·A(uli) f(ilius) | Eut(i)chas·vi|vus· sibi·et·suis·f(ecit) |
et·Pontiae·Furii f(iliae) | uxori suae *hedera* | [b]ene meritaе | fecit.

To the gods Manes. Aulus Pontius, son of Aulus, Eutichas, while alive made this for himself and for his family and (he made it) for Pontia, daughter of Furius, his well-deserving wife.

The gens of *Pontii* is attested by several inscriptions in *Municipium Stobensium*, as well as the gens of *Furii*, with whom they had matrimonial ties. Their connection with senatorial families in the Balkan region (*Dardania – Moesia Superior*, across Macedonia to Asia Minor) is particularly emphasised. The connection between the two senatorial families *Furii* and *Pontii*, who had extensive estates with slaves and freedmen in *Dardania – Moesia Superior* in the 2nd-3rd century, also existed in Macedonia, as this newly discovered inscription shows. On this occasion, it is corrected the place of discovery of the long-known inscription of the *Furii*, (IMS VI, no. 10), published with the wrong place of discovery (village Блаце / Blatsche), and therefore included in the province of Moesia Superior. Indeed, the inscription was found in the village of Sopot on the opposite site of the village of Влахчани/Vlačani, inaccurately identified with Blatsche by first publisher. Both villages are located south of the Taor Gorge, which is the natural border between the cities of Skopje (Scupi Moesia Superior) and Veles (Argos, Macedonia), and therefore also the border between two provinces - Upper Moesia and Macedonia, so there is going to be an inscription from the territory of the province of Macedonia (in this case, the dedication must be to Alexander the Macedonian king, not to a false prophet). This means that that the *Furii* were attested in Macedonia before the newly discovered Stobi inscription. Both families owed their economic wealth (and power) to vast *latifundia* and exploitation of mineral resources. The economic (exploitation of mines and quarries) and trading activity of the Roman upper classes (*equites* and *senators*) in Macedonia began very early, already in the Augustan era (in *Stobi, Philippi*). Located on a strategically important communication (Danube – Axios – Aegean Sea), *Stobi* had the status of *oppidum civium Romanorum* (Plin., IV, 34) the only one in the eastern, so-called Greek cultural sphere of the Roman Empire, and from the time of the Flavians it was one of only two *municipia* with Latin law, in this sphere. The cooperation of Roman settlers (*incolae*) with native inhabitants (*peregrini*), who did not have Roman citizenship, was common in the provinces of the Roman Empire. Economic networks between Roman provincial elites in the Republican period were created by the Roman-Italian diaspora in the provinces.

Translated by Nade Proeva